

Elżbieta Kozłowska

BOHATER DZIECIĘCY W LEKTURZE SZKOLNEJ (NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH)

Edukacja literacka w szkole podstawowej z jednej strony winna wprowadzać uczniów w świat wartości, z drugiej zaś kształcić ich umiejętności komunikacyjne i wprowadzać w świat kultury. Istotną rolę w tym procesie odgrywają teksty literackie adresowane do młodego odbiorcy, szczególnie poprzez postacie bohaterów bliskie czytelnikowi.

Samo zagadnienie bohatera i „bohaterstwa” dziecko początkowo odbiera intuicyjnie. Według Alicji Baluch, najpierw postrzega bohatera poprzez jakiś znaczący rekwizyt, a dopiero później, cechy charakteru¹. Z czasem, czytając utwory literackie, młody czytelnik „odkrywa” postacie, z którymi się utożsamia. Ulubione zwierzęta, królewny, podróżnicy, rycerze, a także chłopcy i dziewczynki zaczynają pełnić funkcję wzoru nie tylko ze względu na wygląd, ale i na zachowanie oraz język.

Na bohatera można spojrzeć z punktu widzenia sfery wyobraźni i życzeń odbiorcy. Wśród młodych czytelników bohater pojawia się najczęściej jako zespół wzorów już istniejących w literaturze².

Poszukiwaną siłą przyciągającą jest wyrazistość rysów, ról, funkcji bohaterów. Masowy odbiorca nastawiony jest w większości nie na oryginalną i nadmiernie skomplikowaną koncepcję osobowości, lecz na stereotypowe właściwości bohatera operującego obrazem i językiem znanym odbiorcy. Potrzeby czytelnika wymagają od bohatera, aby trafiał w zapisane już wyobrażenia o bohaterze.

Jego funkcja ma polegać na dopełnieniu i utwierdzeniu uznanych z punktu widzenia odbiorcy postaci danego systemu symboli, figur mitycznych, toposów, najbardziej spolaryzowanych społecznie wersji postaci. Typowy bohater powinien zaspokajać potrzebę życiowego optymizmu, dawać proste modele identyfi-

---

¹ A. Baluch, *Dziecko a świat przedstawiony, czyli tajemnice dziecięcej lektury*, Warszawa 1987, s. 31.

² J. Szymkowska, *W poszukiwaniu bohatera*, „Nowa Szkoła” 1979, nr 2, s. 18.

kacji. Są to postacie nosiciele wielu szlachetnych cech i ideałów. Bohater wymarzony jest silny i zwycięski; nawet gdy umiera, jego idee żyją. Końcowe zwycięstwo bohatera zaspokaja potrzebę wiary w słuszność i sprawiedliwość świata. Szymkowska wyróżnia, poza tu przedstawionym, także bohatera przygód i podróży, bohatera marzeń i bohatera rówieśnika³.

Postać bohatera rówieśnika uosabiać ma te realia, które odpowiadają sytuacji dziecka, jego relacjom w rodzinie, szkole, społeczeństwie. Postać bliska wiekiem jest szczególnie pożądana ze względu na reprezentowanie spraw i problemów „wspólnych” z odbiorcą. Ma pomóc młodym, wkraczającym w życie ludziom w odnalezieniu siebie, swojego miejsca w życiu. Młodzież chciałaby swojego bohatera widzieć postawionego wobec wyborów i problemów, jakie sama spotyka w życiu, oczekuje zaspokojenia potrzeby wiedzy, jak sobie radzić w różnych sytuacjach z jednej strony, z drugiej zaś rozrywki.

Wizja bohatera o cechach jednoznacznie dodatnich współzawodniczy o swe miejsce w sercach czytelników z postaciami uosabiającymi cienie i blaski ludzkiego charakteru, jego przeciętność, ale i wielkość. W tej kategorii wyłania się z jednej strony silna potrzeba wzorca herosa, z drugiej zaś nieufność i niechęć do wszelkiego typu narzuconych wzorców postępowania.

Antymodel ma z kolei zwrócić uwagę na trudne problemy życiowe lub pełnić rolę prowokacji intelektualnej. Antybohater powinien prezentować się na początku utworu jako osoba niedoskonała fizycznie, moralnie, intelektualnie. Dopiero na drodze metamorfozy ma osiągnąć maksimum sprawności fizycznej i etycznych zachowań. Nawet wysuwając wzory antymodelowe, młodzi kreują swego bohatera zawsze w ten sposób, aby odnaleźć w jego postaci cechy będące wykładnikiem prawdziwego człowieczeństwa.

Bohater w zapotrzebowaniu młodych przedstawia konfigurację współczesnej kultury młodzieżowej. Jest projekcją wyobraźni nie tyle o człowieku idealnym, co bardziej bliskim problemom i potrzebom duchowym opiniujących. Charakteryzuje się wielością propozycji wartości i motywacji wyboru. Określa go synkretyzm kulturowy i postawa otwarta na wszystkie cenne artystycznie i ideowo formy kultury⁴.

Szymkowska-Ruszała porusza również zagadnienie wzorców edukacyjnych w literaturze dla dzieci i młodzieży. Twierdzi, iż punktem wyjścia jest teza, że każde społeczeństwo dzieli swych członków na wiele kategorii, dla których przeznacza odpowiednio różne sektory kultury jako całości⁵.

---

³ Tamże, s. 19.

⁴ K. Bęczkowska, *Oblicza młodości. Współczesna proza dla nastolatków i jej recepcja*, Kielce 2001, s. 32.

⁵ J. Szymkowska-Ruszała, *O wzorach edukacyjnych w kulturze dla dzieci i młodzieży* [w:] *Wartości w świecie dziecka i sztuki dla dziecka*, red. M. Żurkowski, Warszawa-Poznań 1984, s. 263-273.

Matrycą wyposażającą dzieci i młodzież w wymagane przez dorosłych stereotypy zachowań i norm są wzorce edukacyjne. Czołowym zagadnieniem jest tu hierarchia wartości: estetycznych, etycznych, ideowych.

Obecność w kulturze dla dzieci i młodzieży określonych wzorów, podsuwanych przez różne ośrodki i formy (dom, szkoła, kościół, literatura, teatr, film, środki masowego przekazu) nie oznacza, że istnieje na nie duże zapotrzebowanie. Można wyróżnić w związku z tym wzory rodzinne, szkolne, religijne, literackie oraz telewizyjne⁶.

Wzory rodzinne wiążą się z funkcją rodziny, jej zadaniami i pozycją w pewnej strukturze społecznej. Dom rodzinny daje jednostce wyjściowe wyposażenie w normy i obyczaje. Osobowość rodziców wpływa niejednokrotnie na to, jak młody człowiek podchodzi do życia, jakie wartości będzie w przyszłości sam wyznawał i reprodukował. Na niektórych etapach rozwoju istnieje u dzieci i młodzieży silna potrzeba poszukiwania atrakcyjnych wartości poza domem, także w obrębie literatury⁷.

Według Kulickowskiej, walka z ograniczeniem wąskiego świata dziecięcego, do którego wychowawcy, a wraz z nimi pisarze, nie dopuszczali treści we własnym rozumieniu „niestosownych”, toczy się od pokoleń. Prawdziwą rewolucją w psychologii na przełomie XIX i XX wieku było odkrycie fascynującego swą odrębnością świata przeżyć dziecka, przyznanie mu praw, wypowiedzenie walki autorytatywnej władzy dorosłych.

Z poszerzeniem problematyki dostępnej młodemu czytelnikowi wiążą się zmiany w wizerunkach bohatera i poglądach na temat jego funkcji w utworze. Bohater to w prozie fabularnej dla młodego czytelnika kategoria podstawowa. Współcześnie mówi się, że bohater pobudza do refleksji, skłania czytelnika do konfrontacji z własną postawą, a identyfikacja z przeżyciami bohatera pomaga zrozumieć psychologiczne motywy postępowania. Można objąć te różnorodne funkcje jednym syntetycznym sformułowaniem, że bohater jest nosicielem wartości proponowanych przez autora: poznawczych, poszerzających widzenie świata i ludzi, moralnych, wskazujących drogi wyboru, emocjonalnych, kształtujących wrażliwość⁸.

Skala tych wartości poszerza się lub zwęża zależnie od konwencji powieściowej. W kategorii powieści awanturniczych, sensacyjnych, kryminalnych bohater będzie zredukowany do kilku podstawowych cech, motywy jego postę-

---

⁶ Por. tamże.

⁷ K. Kulickowska, *Poszerzenie świata. Wśród bohaterów polskiej i obcej prozy dla dzieci i młodzieży* [w:] *Wartości literatury dla dzieci i młodzieży. Wybrane problemy*, red. J. Papuzińska i B. Żurkowski, Warszawa–Poznań 1985, s. 107–116.

⁸ K. Bęczkowska, dz. cyt., s. 40.

powania w walce z wrogimi siłami są jednoznaczne, zawsze pozwalają odróżnić dobro od zła, jak w baśni. Inaczej jest w prozie obyczajowej; i tu jest sporo odmian, począwszy od powieści środowiskowej, ukazującej życie rodzinne i szkolne zwyczajnego bohatera w toku codziennych, często z humorem traktowanych przygód, po powieść psychologiczną, pisaną z ambicją poruszania trudnych konfliktów, często naruszających utarte schematy. Wyszczególnione konwencje nie występują w stanie czystym, autorzy swobodnie czerpią z różnych typów prozy. Wprowadzają problematykę wiążącą się z postawami bohaterów, z wartościami, którym hołdują.

Kanon lektur, jaki zawiera najnowsza podstawa programowa nauczania języka polskiego w szkole podstawowej, obejmuje różne typy powieści, jednak najpełniej chyba reprezentowana jest kategoria powieści przygodowej.

Przygoda odgrywa istotną rolę w życiu dziecka. Sytuację, w jakiej znajduje się dziecko, można z jednej strony określić jako stan uczestnictwa w kulturze oficjalnej, zawierającej wartości cenione przez dorosłych, a dla dziecka obwarowanej różnego typu poleceniami i zakazami, oraz z drugiej strony, tendencję do realizowania własnych pragnień i potrzeb, z ogólną tendencją przekraczania zastanych norm i kumulowania nowych doświadczeń i wrażeń.

W literaturze dla dzieci i młodzieży motyw przygody ma długą tradycję i wiele pisarskich realizacji⁹. Przygoda, jako zjawisko przeniesione z życia, w procesie powstawania dzieła literackiego traci swe naturalne i spontaniczne rysy na rzecz skodyfikowanych norm, zgodnych z konwencją literacką. Kulturowe wyposażenie przygody w wymagany zestaw wzorów, powtarzalność pewnych wątków i motywów tworzy repertuar stereotypów fabularnych, z których literatura, odnawiając niektóre z nich, stale korzysta¹⁰.

Karierę przygody w literaturze dla dzieci i młodzieży należy łączyć z jej akceptacją przez dzieci i żywym odbiorem oraz z jej walorami wychowawczymi. Zachodzi ścisły związek między historycznie zmiennymi koncepcjami w edukacji młodego pokolenia, a typem przygody, który się w danym czasie upowszechnia. Wprowadzenie przygody na karty literatury dla dzieci i młodzieży nastąpiło na gruncie określonych koncepcji pedagogicznych.

Pierwszym filozofem, który zaakceptował prawo dziecka do inności, w tym do przygody i zabawy, był Jan Jakub Rousseau, który w dziele *Emil* stwierdzał:

Skoro wraz z wiekiem dojrzałym zaczyna się niewola społeczna, czemu ma ją poprzedzać niewola osobista? Pozwólmy, by przynajmniej jeden okres życia był wolny od tego jarzma, którego nie narzuciła nam natura, i zostawmy dzieciom możliwość użycia swobody przyrodzonej¹¹.

---

⁹ *Wartości literatury...*, s. 138–139.

¹⁰ Por. K. Kuliczowska, *W świecie prozy dla dzieci*, Warszawa 1983.

¹¹ J.J. Rousseau, *Emil*, s. 69. Cyt. za: *Wartości literatury...*

Ważne argumenty na rzecz przygody pojawiają się w pracach współczesnych pedagogów, poddających krytyce dawny schemat wychowania polegający na naśladowaniu świata dorosłych i dopasowaniu się do oficjalnych wzorców. Współcześnie wychowanie oparte na kulcie racjonalności, fachowości i normalności jest niewystarczające. Nie dopuszczając do innowacji i zmian, przekazuje się wychowankowi ograniczony program życiowy, niedający mu potrzebnych w niespodziewanych sytuacjach wzorców zachowania. Zgodnie z nowymi tendencjami w wychowaniu zaleca się młodym ludziom, aby (w granicach bezpieczeństwa) przekraczali sferę nominalnych norm i zakazów. Idealem staje się kształtowanie osobowości otwartej. Zasadą generalną jest tu sterowanie „na zewnątrz” i w przyszłość, nie zaś na dzień dzisiejszy. Pożądane stają się cechy takie, jak: samodzielność w podejmowaniu zadań, stawianie na własną, nie zaś rodziców i dorosłych hierarchię wartości, zalecanie naśladownictwa, ale w postaci twórczej¹².

Przygoda kryje w sobie dziecięce wyobrażenia o swobodzie, niezwykłych wydarzeniach, pokonywaniu przeszkód, bohaterstwie, zabawie. Dziecko marzy o przygodzie w życiu i poszukuje jej również na kartach powieści. Wątki przygodowe decydują często o poczytności książki, realizują bowiem funkcję ludyczną literatury.

Literatura podróżniczo-przygodowa zajmuje szczególne miejsce w recepcji czytelniczej. Zaspokaja głód wiedzy o nieznanym świecie i krajach, o obcych cywilizacjach i o życiu innych narodów. Najważniejszymi elementami fabularnymi powieści podróżniczo-przygodowej są motywy podróży, niezwykła scenaria zdarzeń fabularnych usytuowanych zazwyczaj na egzotycznym tle, dramatyczne konflikty, w które uwikłani są bohaterowie walczący z dziką przyrodą, przeciwnościami losu i złem. Niezwykłość przedstawionych wydarzeń oraz fantastyczne i barwne ukazanie świata sprawia, że powieści przygodowe fascynują szczególnie dzieci i młodzież, chociaż chętnie sięgają po nie również dorośli.

Wszelkie oczekiwania spełnia pod tym względem od lat pasjonująca młodych czytelników i zajmująca ważne miejsce w kanonie lektur, powieść Henryka Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy*.

Bohaterowie powieści są postaciami fikcyjnymi, ale w fabułę autor wplótł wiele przygód osadzonych w realiach afrykańskich i związanych z ważnymi wydarzeniami historycznymi, z których głównym jest powstanie Mahdiego przeciw Anglikom, które wybuchło w Sudanie w 1885 roku.

Przestrzeń, w której rozgrywa się akcja powieści, jest ogromna, w relacji narratora wydaje się nieograniczona. Dla konstrukcji powieści przygodowej jest to warunek niezwykle istotny. Przygoda wymaga przestrzeni, która w przebiegu

---

¹² *Wartości literatury...*, s. 144–145.

akcji odgrywa ważną rolę. Może stanowić ratunek w przypadku ucieczki, z drugiej strony zaś staje się groźna, kiedy trzeba ją pokonać. Dodatkowym zagrożeniem jest nieznanostwo tej przestrzeni; stąd niezmiernie cenną zdobyczą były dla Stasia mapy otrzymane od Lindego. Były one niedokładne, pełne białych plam oznaczających nieodkryte dotąd tereny, jednak umożliwiły przynajmniej częściową orientację w terenie¹³.

Tło akcji stanowi przyroda afrykańska. Dla czytelnika niezwykle i zaskakujące są nie tylko wydarzenia, lecz również zjawiska przyrody uczestniczącej w wydarzeniach, odgrywającej niekiedy ogromną rolę. Warto podkreślić, że zjawiska takie, jak burza piaskowa, ulewa w sawannie oraz osobliwości fauny i flory afrykańskiej były znane Sienkiewiczowi z autopsji.

Główny wątek utworu stanowią perypetie dwojga młodych bohaterów. Autor w sposób wnikliwy charakteryzuje postać Stasia Tarkowskiego. Trudy podróży i liczne niebezpieczeństwa czyhające na młodych bohaterów w czasie wędrówki przez pustynię wyzwoliły w chłopcu nowe i wzmocniły posiadane uprzednio pozytywne cechy charakteru, takie jak odwaga, opiekuńczość, rozsądek.

Narrator bezpośrednio przedstawia bohatera, mówi, że był to chłopiec wysoki, dobrze zbudowany „wyższy był i silniejszy, niż bywają chłopcy w jego wieku [...]. W czternastym roku życia był jednym z najlepszych pływaków w Port-Saidzie”¹⁴. Doskonale strzelał, świetnie jeździł konno. Był silny zręczny, wytrzymały.

Ten wizerunek bohatera zostaje dopełniony w toku powieściowych zdarzeń. Narrator ukazuje Stasia w trudnych sytuacjach, zmuszając go wciąż do działania. O cechach bohatera dowiadujemy się dzięki opisowi i charakterystyce dokonanych przez narratora, a także poprzez czyny i wypowiedzi samego bohatera oraz słowa innych postaci.

Sienkiewiczowski bohater był obdarzony dobrym charakterem. Jego wielką zaletą był życzliwy stosunek do ludzi i łatwość nawiązywania przyjaźni. Opiekując się małą Nel, którą wyrwał z rąk prześladowców i prowadził przez dzikie puszcze i pustynie, wykazał bohaterstwo i ofiarność. Nie uląkł się okrutnego Mahdiego, stoczył walkę z lwem, sam wyprawił się po lekarstwo dla chorej Nel. Był odważny i zdecydowany w swoich poczynaniach: „dość mu było spojrzeć w oczy, by odgadnąć, że [...] prędzej zgrzeszy zbyt wielką chwałością niż bojaźnią”¹⁵.

Ważną cechą Stasia była jego praktyczność i nadzwyczajna zaradność. Dowiódł jej, znajdując środki do życia dla siebie i osób będących pod jego opieką

---

¹³ M. Ziółkowska-Sobecka, *Wśród pisarzy i książek. Poradnik dla nauczycieli języka polskiego w klasach IV–VI*, Poznań 2000, s. 61.

¹⁴ H. Sienkiewicz, *W pustyni i w puszczy*, Kraków 2004, s. 46.

¹⁵ Tamże, s. 38.

w ciągu długiej i trudnej podróży, uwalniając słonia, wysyłając latawce z wiadomością dla ojców. Staś odnosił się do wszystkich przyjaźnie bez względu na ich narodowość, rasę i pochodzenie. Urodził się i wychowywał w Afryce, gdzie jego ojciec, polski inżynier, był zatrudniony przy budowie Kanału Sueskiego. Zawsze czuł się Polakiem, znał język polski, uważał polską mowę za najpiękniejszą na świecie. W osobie Stasia młody czytelnik otrzymuje wzór do naśladowania.

Inaczej rzecz się ma z towarzyszką podróży Stasia. Nel Rawlison, Angielka, wychowana w dostatku, otoczona miłością ojca, była dziewczynką delikatną i wrażliwą. Bardzo przywiązana do Stasia, kochała go jak starszego brata. W czasie uciążliwej wędrówki całkowicie zdała się na opiekę Stasia i bezgranicznie mu ufała.

Pierwszoplanowym bohaterem powieści pozostaje jednak chłopiec, który mimo młodego wieku posiadał przymioty dorosłych. Był mądry, sprawny fizycznie, zaradny, dzielny. Fascynował swoimi przygodami, szlachetną postawą, wyborem aprobowanych wartości moralnych, takich jak: pomoc słabszym, walka z przemocą, miłość do ojczyzny. Są to wartości moralne cenne dla każdego pokolenia. Słuszne zatem wydaje się stwierdzenie kapitana Glena: „takiego chłopca nie widziałem”¹⁶.

Wyidealizowana nieco postać Stasia, dzięki talentowi literackiemu naszego noblisty, nie traci nic ze swej atrakcyjności dla młodego czytelnika, a może przyczyniać się do zainteresowania literaturą i kształtowania pożądanych postaw.

W pustyni i w puszczy jest zatem przykładem utworu, w którym „bohater przygody” zaspokaja dziecięce potrzeby współuczestnictwa w atrakcyjnych wydarzeniach, a jednocześnie stanowi wzorzec osobowy.

Powieść przygodowa przynosi jednak także inny typ bohatera dziecięcego, reprezentowany przez główne postacie utworów Marka Twaina: *Przygody Tomka Sawyera* oraz *Przygody Hucka*. Rzeczywistość przedstawiona w powieściach Twaina zamyka się na niewielkim obszarze nad Missisipi. Rzeka jest bardzo ważnym elementem świata przedstawionego. Staje się celem wypraw chłopców, miejscem przebywania podejrzanych osobników, których życie fascynowało młodych bohaterów, a wreszcie terenem barwnych przygód Huckelbury’ego Finna.

Konstrukcyjnie obie powieści stanowią pewną całość, opartą na przygodzie. Składa się na fabułę szereg wydarzeń, często niecodziennych, w których główną rolę odgrywają kolejno Tomek i Huck. Warto tu wyjaśnić samo pojęcie przygody, które według słownika języka polskiego oznacza *niezwykły przypadek, zda-*

---

¹⁶ Tamże, s. 62.

*rzenie spotykające kogoś*¹⁷. W utworze literackim może ona być elementem konstrukcyjnym, rozumianym jako niezwykle perypetie, w które uwikłani są bohaterowie, błyskawiczne zwroty akcji, niespodziewane, zaskakujące wydarzenia mające wpływ na jej przebieg, a tym samym na losy ludzi. Sprawne operowanie przez autora elementem przygody zapewnia atrakcyjność utworom przeznaczonym dla młodego czytelnika.

W utworach opartych na kategorii przygody występują dwa rodzaje napięcia: podstawowe i epizodyczne. Podstawowe dotyczy zwykle głównego wątku, np. rozwiązania zagadki kryminalnej czy trudnej sytuacji, w jakiej znaleźli się bohaterowie. We wspomnianej wcześniej powieści *W pustyni i w puszczy* napięcie podstawowe dotyczy tego, czy dzieciom uda się uwolnić z rąk porywaczy i dotrzeć szczęśliwie do ojców. Napięcie epizodyczne wiąże się z drobnymi wydarzeniami, „małymi przygodami” bohaterów¹⁸.

W powieści Twaina o przygodach Tomka mamy do czynienia z obydwooma typami napięcia. Podstawowe dotyczy wątku kryminalnego powieści: morderstwa i ujawnienia prawdziwego mordercy. Wątek ten rozpoczyna się w momencie, gdy chłopcy zostają przypadkowymi świadkami zbrodni popełnionej na cmentarzu, a kończy odnalezieniem zwłok Joego.

Z napięciem epizodycznym natomiast mamy do czynienia w kolejnych rozdziałach powieści. Każdy z nich to relacja o wyczynach Tomka czy niezwyklej wydarzeniach, w których brał udział ten niespokojny chłopiec¹⁹.

W świetle tych drobnych zdarzeń Tomek jawi się jako niesforne, psotne, niezdyscyplinowane dziecko. Główny wątek zaś, zbrodnia i jej ujawnienie, prowadzi do sytuacji, w której chłopiec zostaje okrzyknięty bohaterem. Codzienne postępy bohatera powieści, począwszy od malowania płotu, przez psoty w szkole i w domu, po ucieczkę na wyspę są źródłem humoru, głównie sytuacyjnego. Sprawa Indianina Joego jest z kolei poważna i groźna. Przede wszystkim zachodzi obawa, że za morderstwo odpowie osoba niewinna. Niebezpieczeństwo groziło też młodym bohaterom powieści, odkąd zbrodniarz dowiedział się, że byli oni świadkami wydarzeń na cmentarzu.

Omawiając utwór w szkole, warto też zwrócić uwagę na pojawiające się w nim dwie kategorie przygód: codzienne, zabawne, mające charakter wybryków i dowcipnych pomysłów bohaterów oraz przygodę o zabarwieniu kryminalnym, o uczestnictwie w której zdecydował przypadek. Jednak to właśnie ona stanowi główny wątek powieści²⁰.

---

¹⁷ *Słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 2002, s. 561.

¹⁸ Por. R. Callois, *Odpowiedzialność i styl*, Warszawa 1967.

¹⁹ M. Ziółkowska-Sobecka, dz. cyt., s. 78.

²⁰ Tamże.

Tytułowy bohater utworu jest osobowością złożoną. To chłopiec sprytny, pomysłowy, inteligentny, ale nauka szkolna go mało interesuje. Poszukuje głównie atrakcji, ma skłonność do łamania zakazów i wielką chęć uczestniczenia w wydarzeniach dalekich od bezpiecznej, ale nudnej codzienności. Z drugiej strony zaś Tomek jest czuły, dobry, obdarzony poczuciem humoru, skłonny do poświęceń, wierny w przyjaźni. Jego koledzy to również chłopcy skorzy do psot, nade wszystko przedkładający zabawę, gardzący dobrze ułożonymi, grzecznymi rówieśnikami. Miejsce szczególne wśród towarzyszy Tomka zajmuje Huck, chłopiec pozbawiony opieki, a zatem i kontroli dorosłych, na swój sposób wolny, niepodlegający żadnym zasadom. Znajomość z nim, surowo zabroniona, jest dla Tomka powodem swoistej „dumy”.

Powieść Twaina nie należy do lektur łatwych. Pogłębienie rysunku psychologicznego postaci dało w efekcie kreacje postaci bogatych wewnętrznie, dynamicznych i wzbudzających fascynację w czytelnikach. Ustawiczne przekraczanie barier i zakazów może się wszak podobać młodemu odbiorcy, stanowić „zastępczą” formę realizacji ukrytych pragnień.

Tomek i Huck akceptację, a nawet podziw młodych czytelników zyskują jednak nie tylko dlatego, że nie podporządkowują się nakazom. Odbiorcę zbliża do tych postaci także autentyczność ich reakcji, spontaniczność, samodzielność w podejmowanych działaniach²¹. Jak stwierdza badaczka twórczości Twaina, *Przygody Tomka Sawyera* i *Przygody Hucka* położyły kres panowaniu w literaturze „dzieci przykładnych”²². Twain odkrywał przed czytelnikami wspaniały, czarodziejski świat spraw, przedmiotów, kontaktów i uczynków zakazanych, a chłopcy przekraczający barierę zakazów stawali się bohaterami nie tylko w sensie literackim.

Z innym typem bohatera mamy do czynienia w powieści Kornela Makuszyńskiego *Szatan z VII klasy*. Jest to powieść o wartkiej akcji, opowiadająca o „wakacyjnej przygodzie”, zawierającej w sobie wątek detektywistyczny. Tytułowy bohater, sympatyczny Adam Cisowski, zostaje przewrotnie określony mianem „szatana”. Zewnętrznie ten młodzieniec w niczym nie przypomina wspaniale zbudowanego Stasia Tarkowskiego. Jest krępy, nieforemny, nieco pękaty, z rozmierzwioną czupryną. Wyróżniało go spojrzenie, śmiałe i przenikliwe. Mimo niepozornego wyglądu bohater, będący harcerzem, odznaczał się siłą i zręcznością, które okazały się bardzo przydatne w trudnych chwilach. Do atutów Adasia należy niewątpliwie inteligencja i duża erudycja. Chłopiec miał otwarty umysł, był ciekawy świata, niczego z góry nie odrzucał i nie przekreślał²³.

---

²¹ Tamże.

²² Por. J. Stawińska, *Mark Twain*, Warszawa 1963, s. 154.

²³ Por. M. Ziółkowska-Sobecka, dz. cyt., s. 67.

W kompozycji utworu występują elementy strukturalne powieści kryminalnej. Mamy więc do czynienia z formą zagrożenia opartą na serii zdarzeń, które budzą lęk, poczucie niebezpieczeństwa, niepewność, obawę. Piętrzą się przed bohaterami niejasne znaki i niecodzienne zjawiska²⁴. Takie zjawiska w dworze, zamieszkałym przez rodzinę profesora Gąsowskiego, skłoniły tego ostatniego do zwrócenia się o pomoc w rozwiązaniu zagadki do swojego utalentowanego ucznia. Energiczne działania detektywa-amatora wyzwoliły aktywność przestępców. Dalej wydarzenia potoczyły się według schematu tego rodzaju utworu. Adaś odnajduje trop w postaci starego pamiętnika i wie już, czego szukać. Domyśla się tego, co dobrze wiedzą przestępcy, że w całej sprawie chodzi o skarb. Odtąd bohater podąża tropem zagadki, a przestępca kroczy tuż za nim, wciągając go w pułapkę. Pomoc nadchodzi niespodziewanie. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności w pobliżu kryjówek przestępców obozują harcerze, którzy przychodzą z pomocą. Przygoda kończy się zatem pomyślnie. Bandytów, oczywiście, ujmuje policja, ale rozwiązanie zagadki pozostaje zasługą bohatera.

Istotne jest, że bohatera utworu poznajemy nie tylko poprzez kluczowy wątek kryminalny, ale także w codziennym otoczeniu, w domu i szkole. To właśnie wątek „szkolny” i domowy ujawnia, jakie „szatańskie” zdolności posiadał bohater. Rozszyfrował on system odpytywania profesora historii, pomógł koledze odnaleźć błąd w księgach rachunkowych, bez trudu radził sobie z niesfornym młodszym rodzeństwem. Młody Cisowski był osobą niesłychanie aktywną, angażującą się we wszystko, co działo się wokół niego. Stale zaskakiwał otoczenie niecodzienną inteligencją, umiejętnością analizowania i kojarzenia faktów. Był odważny, śmiały, konsekwentny w działaniu. Przy tym był chłopcem starannie wychowanym, odznaczał się wielką kulturą osobistą i delikatnością. Umiał się odpowiednio zachować w każdej sytuacji, choć miewał też kłopoty charakterystyczne dla osób w jego wieku (konflikty z młodszym rodzeństwem, pierwsze perypetie uczuciowe). Słynął z koleżeństwa i uczynności, chętnie pomagał innym. Trudno więc nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że Adam Cisowski to jedna z najsympatyczniejszych postaci w polskiej literaturze przeznaczonej dla dzieci i młodzieży²⁵.

Podstawa programowa proponuje także inne utwory przygodowe z bohaterem dziecięcym²⁶, także ubranym w kostium historyczny, czego przykładem jest *Historia żółtej cizemki* Antoniny Domańskiej. Akcja utworu składająca się

---

²⁴ Por. R. Callois, *Powieść kryminalna* [w:] *Odpowiedzialność i styl*, Warszawa 1967.

²⁵ J. Poznański, *Omówienia lektur dla klas VI–VIII*, Warszawa 1994, s. 29.

²⁶ Por. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 2. Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych*.

z ciągu sensacyjnych zdarzeń, w których uczestniczy mały bohater, jest prowadzona chronologicznie, a jednym z dominujących w niej motywów jest ucieczka. Wawrzus musi uciekać przed plebańskimi parobkami, potem przed wędrownym komediantem, a wreszcie przed groźnym bandytą, który poprzysiągł mu zemstę. Niebezpieczeństwa, z których ratują chłopca dobrzy i dzielni ludzie, stanowią kluczowe momenty akcji. Istotną kwestią w utworze są uzdolnienia chłopca. Talent rzeźbiarski, w rodzinnej wsi wyśmiewany i uważany za dziwactwo, w Krakowie mógł się rozwinąć pod okiem samego Wita Stwosza i przyniósł chłopcu szczęście. W omawianiu utworu warto się odwołać do tych cech i przeżyć Wawrusia, które przyniosły mu spełnienie pragnień, jednakże z uwagi na historyczny kontekst utworu i osadzenie akcji w realiach średniowiecznych, wymaga on odmiennego traktowania przy omawianiu, uwzględniającego realia historyczne²⁷.

Przedstawieni bohaterowie to postaci, które pomagają dziecku w poznawaniu świata poprzez cudze doświadczenia. Bohater literacki odgrywa tu rolę pośrednika w dziecięcym poznawaniu świata i ludzi. Literatura, tworząc bowiem różnorodne modele życia, pozwala wniknąć czytelnikowi w przeżycia wewnętrzne postaci przedstawionych. Wiadomo bowiem, że

przenikanie wzajemne ludzi jest ograniczone. O wiele łatwiej jest poznawać człowieka przez model literacki ułatwiający procesy utożsamiania. Wiedza o życiu [...] osiągnięta jest za pomocą wyobraźni pobudzanej przez słowo, przez znalezienie wspólnoty losu, wspólnoty odczuć – własnych i bohatera, a przez bohatera – z każdym człowiekiem²⁸.

Omawianie wspomnianych wyżej tekstów literackich umożliwia realizację głównych celów kształcenia, wśród których *Podstawa programowa* wymienia kształtowanie przez ucznia w kontakcie z dziełami kultury hierarchii wartości, wrażliwości, gustu estetycznego, poczucia własnej tożsamości i postawy patriotycznej.

Z kolei szczegółowe cele kształcenia, które warto realizować, omawiając powieści przygodowe, w których występuje bohater dziecięcy, wspomniany dokument określa w sposób następujący:

(uczeń):

- nazywa swoje reakcje czytelnicze,
- konfrontuje sytuację bohaterów z własnymi doświadczeniami,
- wyraża swój stosunek do postaci,
- charakteryzuje i ocenia bohaterów,
- odczytuje wartości pozytywne i ich przeciwieństwa wpisane w teksty kultury²⁹.

---

²⁷ Poza wymienionymi tu utworami podstawa programowa proponuje jeszcze j teksty do wyboru, będące przykładami powieści przygodowej, a mianowicie wybrane utwory Alfreda Szklarskiego i Edmunda Niziurskiego.

²⁸ H. Starzec, *Wychowanie literackie*, Warszawa 1980, s. 66–67.

²⁹ Zob. *Podstawa programowa...*, s. 23.

**Elżbieta Kozłowska: THE CHARACTER OF SCHOOL CHILDREN IN READING
(SELECTED EXAMPLES)**

The thesis discusses the issue of the functioning of a childhood hero in literary texts aimed at a young audience. The author claims that the character of a hero is the basic category in the narrative prose for children and teenagers. This character stimulates the sense of reflection, prompts the reader to confront their own attitudes, and by the way the experience of being able to identify with the hero's experiences helps to understand the psychological motives. Exemplification of the considerations contained in the article is a reference to the school reading texts included in the curriculum of Polish language teaching in primary schools. These are usually texts which are basically in the category of novels.